

CÎTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA PERIOADEI A II-a A EPOCII BRONZULUI DIN ROMÂNIA

(Partea I)

DE

DORIN POPESCU

Cititorilor revistei noastre le este cunoscut faptul că încă din 1961 am inaugurat o serie de articole în care ne propunem să discutăm diferite probleme privind epoca bronzului de pe teritoriul patriei noastre¹. În ultima serie de articole am tratat o singură problemă, în legătură cu periodizarea primei perioade a epocii bronzului din România. Încercăm să facem acum același lucru pentru perioada a doua, într-o formă mai restrînsă.

Pornind și de această dată de la tratatul de *Istoria României*², vom căuta să dezvoltăm unele probleme care nu puteau fi decit enunțate într-o lucrare cu caracter de sinteză foarte strînsă și, eventual, să aducem unele completări pe baza descoperirilor ce s-au făcut și a studiilor ce s-au publicat după apariția acestei lucrări.

La sfîrșitul lucrării noastre despre prima perioadă puneam și problema începutului perioadei a doua și ajungeam la concluzia că :

1 — după cronologia lui P. Reinecke, toate culturile perioadei noastre mijlocii a epocii bronzului încep încă din prima perioadă, unele mai curînd, altele mai tîrziu, iar

2 — după cronologia românească, culturile Otomani, Sighișoara-Wietenberg, Monteoru, Tei și Costișa își au începutul în prima perioadă, în timp ce apariția culturilor Vatina, Verbicioara, Gîrla Mare și a nivelului care conține tiparele de topoare de la Pecica marchează începutul perioadei următoare (a II-a sau mijlocie) a epocii bronzului din țara noastră³.

¹ Vezi Dorin Popescu, *Probleme ale epocii bronzului în Transilvania*, în *SCIV*, XII' 1961, 2, p. 377—386; *Asupra unor tezaure de aur din epoca bronzului*, în *SCIV*, XIII, 1962, 2, p. 399—414. Un studiu mai mare, intitulat *Asupra începuturilor epocii bronzului în România*, împărțit în cinci părți, am publicat în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 129—148; *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 323—340; *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 776—789; *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 157—170; *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 557—570. Considerăm, de asemenea, următoarele două articole ca făcînd parte din aceeași serie de „discuții” : *Zu einigen bronzezeitlichen Hortfunden aus Transilvanien*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 429—441, și *Über die bronzezeitlichen Streitäxte mit Nackenscheibe*, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 91—114.

² *Istoria României*, vol. I, București, Edit. Academiei, 1960.

³ Dorin Popescu, *Asupra începuturilor epocii bronzului în România* (partea a V-a), în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 557—570.

Firește, în lucrarea noastră menționată, numeroase probleme nu au fost abordate sau nu au putut fi aprofundate. Nici în această lucrare nu avem pretenția să rezolvăm toate problemele ce se pun în legătură cu studiul perioadei mijlocii a bronzului. Intenționăm să încercăm să aducem la unison diferitele păreri care există în privința periodizării acestei perioade, pentru a vedea la urmă în câte faze poate fi împărțită și care este justificarea acestei diviziuni. Înainte de a discuta această problemă, precizăm că nu vom folosi nici de astă dată decât o bibliografie restrânsă, avînd un caracter de sinteză și apărută în general după publicarea volumului I al *Istoriei României*, care ne servește ca bază de discuție. Să vedem dar, pentru a intra în *medias res*, care sînt indicațiile ce ni se dau în această lucrare cu privire la posibilitatea de a împărți Bronzul nostru mijlociu în faze.

Vom începe prin a cita părerea lui I. Nestor asupra posibilității de a periodiza (în 1960) epoca bronzului din regiunile noastre : „Nu s-a elaborat pînă în prezent un sistem de periodizare documentată și amănunțită a epocii bronzului special pentru țara noastră, din cauza lipsei unui studiu mai adîncit asupra acestui interval de timp. Este evident că orice periodizare trebuie să reflecte în primul rînd dezvoltarea internă și locală a răstimpului istoric analizat — în cazul de față ritmul propriu de evoluție în epoca bronzului al diferitelor societăți tribale ce se pot deosebi în țara noastră. O altă problemă este apoi aceea de a compara și paraleliza această periodizare internă și locală cu fazele de evoluție ale altor culturi mai apropiate sau mai îndepărtate”⁴.

De cînd au fost scrise aceste cuvinte s-au făcut corectări și au apărut studii care aduc o contribuție importantă la posibilitățile de periodizare a epocii bronzului în România. Acestea vor fi analizate după ce vom fi cunoscut părerea lui Nestor. După cum se știe, savantul român prezintă culturile perioadei a doua în ordinea următoare : Monteoru, Tei, Verbicioara, Periam-Pecica, Vătina, Gîrla Mare, Otmani, Wietenberg.

În ce privește prima din aceste culturi, și anume *cultura Monteoru*, I. Nestor ne dă următoarea indicație asupra împărțirii ei în faze : „S-a dezvoltat de-a lungul a două etape principale, fiecare cuprinzînd mai multe faze, care au putut fi identificate stratigrafic în așezarea eponimă”⁵. Mai departe ni se mai dă o indicație, pe care o reținem pentru a o discuta mai jos : „În cultura Monteoru, elementele de decor spiralic apar de-abia la începutul ultimei ei perioade, cînd se importă la Sărata-Monteoru vase de lut din cultura Tei”⁶.

În cadrul dezvoltării *culturii Tei*, în *Istoria României* se disting trei faze. La acestea se poate adăuga, în urma descoperirilor de la Cernavoda, încă o fază de început, care ar corespunde perioadei de formație a culturii la sud și la est de Dunăre⁷. Pentru *cultura Verbicioara* se cunosc trei faze. În timpul fazei a treia a pătruns pînă acolo o ceașcă de lut din ultima perioadă a culturii Monteoru⁸.

În ce privește *cultura Periam-Pecica*, tratatul de *Istoria României* amintește prezența la Pecica a cinci dintre fazele documentate la Tószeg,

⁴ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, p. 96.

⁵ *Ibidem*, p. 102.

⁶ *Ibidem*, p. 106.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 107.

în Ungaria, cea mai veche, și anume faza Nagyrév, lipsind în așezarea de la noi⁹.

Pentru *cultura Vatina* se menționează o fază mai veche¹⁰, ceea ce înseamnă că se admit cel puțin două faze. În ce privește cultura *Gîrla Mare*, nu ni se dă nici o indicație asupra împărțirii ei în faze, lucru care, după cum vom vedea, este destul de greu de realizat. Se spune totuși că în Oltenia ea are un aspect unitar și nu depășește perioada mijlocie a epocii bronzului¹¹.

Cultura Otomani „a avut o evoluție relativ îndelungată, cu mai multe faze încă insuficient determinate și studiate”¹².

În sfîrșit ultima cultură, Wietelberg, „a avut o dezvoltare mai îndelungată, în mai multe faze, care însă din lipsa unei cercetări mai atente se pot doar bănuși, dar nu preciza în mod cert”¹³.

După ce am arătat care sînt indicațiile ce ni se dau în tratatul nostru de istorie asupra împărțirii culturilor perioadei mijlocii a bronzului în diferite faze, să vedem care sînt contribuțiile privitoare la această problemă apărute după publicarea lucrării menționate. Înainte de a ne referi la discutarea în parte a fiecărei culturi, ne vom ocupa cu o lucrare care pune în discuție periodizarea mai multor culturi, precum și raportul cronologic dintre acestea. Este vorba de lucrarea lui Al. Vulpe asupra culturii Tei, pe care ar fi trebuit să o prezentăm, de fapt, încă în discuția noastră asupra perioadei I și a cărei discutare o amînasem. Plecînd de la săpăturile pe care le-a executat în 1961 la Novaci (reg. București) într-o așezare de tip Tei, tînărul cercetător încearcă o periodizare a acestei culturi¹⁴. El distinge cinci faze ale culturii Tei¹⁵:

Faza 1, Tei-Cățelu, începe la nivelul sfîrșitului fazei Monteoru Ic₃, fiind paralelă cu fazele Ic₂ și Ic₁ ale acestei culturi, precum și cu fazele I și II ale culturii Verbicioara. Ea intră în întregime în perioada A₂ a lui Reinecke.

Faza 2, Tei-Tei, este paralelă cu Monteoru Ib, Ia și cu prima jumătate a lui II a. Începe spre sfîrșitul fazei Verbicioara II și intră în a doua jumătate a fazei III. În ce privește sincronizarea ei cu cronologia lui Reinecke, se pare că începe încă în faza A₂ a acestuia și se termină înainte de sfîrșitul fazei B.

Faza 3, Tei-Stejar (Novaci 2), este în linii mari paralelă cu Monteoru II a, cu sfîrșitul fazei III și cu începutul fazei IV a culturii Verbicioara. Această fază ocupă sfîrșitul perioadei B și începutul perioadei D (C) a lui Reinecke.

Faza 4, Tei-Fundeni (Novaci 3), este sincronizată cu faza Monteoru II b și cu Verbicioara V a, ocupînd aproape toată perioada D (C) a lui Reinecke.

⁹ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I.

¹⁰ *Ibidem*, p. 108.

¹¹ *Ibidem*, p. 110.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 112.

¹⁴ Al. Vulpe, *Les phases de la civilisation de Tei à la lumière des fouilles de Novaci*, în *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 319—329.

¹⁵ *Ibidem*, p. 328, tabelul cronologic.

Faza 5, Tei-Fundenii Doamnei, este paralelizată cu cultura Noua și cu Verbicioara V b, marcînd în cronologia lui Reinecke sfîrșitul perioadei D.

Deosebit de importantă ni se pare și sincronizarea culturii Glina III, pe care o face Al. Vulpe în tabloul său cronologic, cu faza Monteoru Ic₄ și cu cea mai mare parte a fazei următoare, Ic₃, și încă mai interesantă ni se pare încadrarea întregii culturi Glina III în faza Reinecke A 1. Este o problemă care ar merita să fie examinată cu o deosebită atenție. Dar să trecem în revistă argumentele pe care autorul le aduce în articolul citat în favoarea periodizării pe care am prezentat-o.

Cu privire la paralelizarea unor niveluri Tei cu un nivel Monteoru, Al. Vulpe citează descoperirea la baza stratului 2 a (II a) de la Sărata Monteoru a unor fragmente ceramice de tip Tei-Tei și Tei-Stejar, precum și descoperirea în 1963 a unor cioburi Monteoru II a în nivelul Tei-Stejar de la București — Cățelu Nou ¹⁶.

Legăturile culturii Tei cu cultura Verbicioara au fost foarte strînse mai ales spre sfîrșitul lor. Se citează vasul-cuptor găsit la Novaci, tip foarte răspîndit în Oltenia, și un fragment ceramic din nivelul Novaci 3, care are un ornament cunoscut în faza IV a culturii Verbicioara ¹⁷.

În sfîrșit, în ce privește sincronizarea fazei finale a culturii Tei cu cultura Noua, Al. Vulpe menționează prezența la Fundenii Doamnei a doi omoplați de bovidu, creștați în felul celor caracteristici pentru cultura Noua ¹⁸.

*

Ne-am ocupat de lucrarea lui Al. Vulpe chiar la începutul „discuției” noastre, deoarece ea ridică problema paralelizării între mai multe culturi. În continuare, intenționăm să procedăm mai sistematic, urmărind să ne dăm seama cum poate fi periodizată fiecare cultură a Bronzului mijlociu. În acest sens vom proceda în ordinea în care aceste culturi sînt indicate în *Istoria României*. Vom începe deci cu cultura Monteoru.

Se știe că cultura Monteoru este cea mai bine cunoscută din epoca bronzului din România, grație săpăturilor intense executate, sub conducerea lui I. Nestor, în stațiunea eponimă de la Sărata Monteoru. În ultimul timp, deși încă nu s-a publicat un studiu cuprinzător asupra acestei culturi, au apărut diferite contribuții ce sînt în măsură să ne dea unele indicații relativ la paralelizarea acestei culturi cu altele. Reamintim că I. Nestor vede în evoluția culturii Monteoru două etape, care pot fi împărțite în mai multe faze ¹⁹. Aceste faze au fost denumite în mod convențional Ic₄, Ic₃, Ic₂, Ic₁, Ib, Ia, IIa, II b.

După cum am văzut mai sus, paralelizarea culturii s-a făcut mai mult cu culturile Tei și Verbicioara, cu care prezintă mai multe asemănări.

Astfel, în încercarea de periodizare a lui Al. Vulpe, pe care am menționat-o, diferitele faze Monteoru sînt sincronizate cu Tei, cu Verbicioara precum și cu Glina III, după cum urmează :

Monteoru Ic₄ = Glina III

Monteoru Ic₃ = Glina III și început Tei-Cățelu

¹⁶ *Ibidem*, p. 323.

¹⁷ *Ibidem*, p. 328.

¹⁸ *Ibidem*, p. 329.

¹⁹ *Istoria României*, vol. I, p. 106.

Monteoru Ic₂ = Tei-Cățelu

Monteoru Ic₁ = Tei-Cățelu de sfârșit

Monteoru Ib = Tei-Tei de început

Monteoru Ia = Tei-Tei

Monteoru IIa = Tei-Tei de sfârșit și Tei-Stejar

Monteoru IIb = Tei-Fundeni.

Am reprodus pînă aici paralelizarea pe care o face Al. Vulpe între cele două culturi mai apropiate din Muntenia, văzută mai întii dinspre cultura Tei spre Monteoru, apoi invers, de la Monteoru spre Tei.

După cum se știe, în ultimii ani cultura Tei a fost intens studiată de către Valeriu Leahu, nu numai prin săpăturile pe care le-a executat, ci și prin studii, dintre care unele au apărut, iar altele sînt în curs de a fi publicate. Ne referim, deocamdată, la unul dintre acestea, pe care l-am consultat parțial sub formă de manuscris. Lucrarea are ca subiect perio-dizarea culturii Tei²⁰ și constituie o bună sinteză a ultimelor cercetări privind această cultură.

Luînd ca bază observațiile lui Al. Vulpe făcute la Novaci și propriile sale săpături de la Băneasa, făcute în 1962 și 1963, V. Leahu propune următoarele denumiri pentru fazele culturii Tei :

Tei I = faza Cățelu Nou

Tei II = faza Tei

Tei III = faza „La stejar”

Tei IV = faza Fundeni

Tei V = faza Fundenii Doamnei.

Aceste faze sînt în fond, mai categoric exprimat, cele propuse și de Al. Vulpe, unele fiind verificate la Novaci. Menționăm totuși că V. Leahu nu este de acord cu Al. Vulpe în ce privește paralelizarea pe care acesta o face între fazele Tei și fazele Monteoru și Verbicioara. Astfel, spune V. Leahu, paralelizarea fazei Tei I (Cățelu Nou) cu Monteoru Ic₁ și Ic₂ nu poate fi stabilită, existînd probabil un sincronism chiar între Tei I și Monteoru Ic₄.

Am arătat și în lucrarea noastră asupra primei perioade a epocii bronzului²¹ că, după V. Leahu, în faza I a culturii Tei se găsesc profiluri de cești și ornamente care își găsesc analogia în Monteoru Ic₄ și Ic₃ și am fost de părere că cultura Tei are un început destul de vechi în cadrul culturilor care vor forma perioada mijlocie a epocii bronzului în regiunile noastre²². Am văzut, de asemenea, că cel mai sigur indiciu pentru paralelizarea culturii Monteoru cu Tei este descoperirea la baza stratului Monteoru II a de la Sărata Monteoru a unor fragmente ceramice de tip Tei-Tei și Tei-Stejar, precum și a cioburilor Monteoru II a în nivelul Tei-Stejar de la Cățelu Nou²³.

Pentru paralelizarea celor două culturi va trebui, desigur, să recurgem și la alte argumente, dar pentru moment cităm unul singur care ni se pare semnificativ. Este vorba de apariția ornamentului spiralic în ceramica

²⁰ Valeriu Leahu, *Aperçu de la périodisation de l'évolution de la civilisation de Tei, în Dacia*, N. S., vol. X, p. 191 și urm.

²¹ Dorin Popescu, *Asupra începuturilor ...*, (partea a IV-a), în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 167.

²² În sensul că ea începe încă în prima perioadă a epocii. Vezi lucrarea noastră *Asupra începuturilor ...*, (partea a V-a), în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 557—570.

²³ Cf. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 323.

celor două culturi. La Monteoru acest ornament apare la începutul ultimei perioade²⁴, deci în II a, iar în cultura Tei în faza II (Tei-Tei)²⁵. Această constatare constituie încă un sprijin în favoarea paralelizării propuse, avînd în același timp o importanță mult mai mare prin faptul că ne indică, după părerea noastră, momentul în care cele două culturi pășesc peste pragul perioadei a II-a a epocii bronzului.

Am arătat că I. Nestor consideră, și aceasta este și părerea noastră, că această perioadă începe o dată cu apariția influenței miceniene în culturile Bronzului din regiunile noastre²⁶. Credem deci că cultura Tei începe la nivelul Monteoru Ic₃, între această fază și între Monteoru II a intercalîndu-se și faza Tei II (Tei-Tei), care intră, probabil, cronologic în Monteoru II a. Evident, aceasta nu este decît o ipoteză care va trebui examinată mai de aproape. Dacă o admitem însă, nu putem fi de acord — anticipînd asupra discuției noastre privind cultura Verbicioara — nici cu paralelizarea lui Al. Vulpe a fazei Verbicioara I încă cu faza Tei I sau Monteoru Ic₃/Ic₂.

Valeriu Leahu observă și el că Tei IV (Fundeni) ar trebui paralelizat cu Verbicioara IV, nu cu V a, iar Tei V cu Verbicioara V.

În ceea ce ne privește, am considerat în lucrarea noastră asupra primei perioade a epocii bronzului că cultura Verbicioara apare la începutul perioadei a II-a a epocii. Aceasta este, fără îndoială, o ipoteză care va trebui să fie pusă în discuție și în cursul acestei lucrări.

În același timp au mai existat încercări de periodizare a epocii bronzului în diferite provincii ale țării. În general, ele nu concordă între ele, ceea ce arată că problema încă nu e rezolvată. Tot Valeriu Leahu, de pildă, vorbind de curînd despre periodizarea epocii bronzului în Muntenia, și-a exprimat părerea că perioada a II-a se împarte în trei faze. Aceste faze ar putea fi delimitate prin raportarea lor la fazele culturii Tei. Fazele 1 și 2 ale perioadei ar corespunde cronologic cu fazele Tei I și II și s-ar caracteriza printr-o penetrație mai puternică a unor elemente de cultură sudică. Faza a 3-a a perioadei ar fi sincronică cu Tei III. În această fază apar elemente de tip Wietenberg în cultura Tei, ceea ce condiționează geneza fazei Tei III și începe de asemenea penetrația dinspre vest a elementelor Gîrla Mare-Verbicioara. Paralelizate cu cultura Monteoru, cele trei faze ar corespunde cu Monteoru Ic₃—IIa²⁷.

Fără îndoială, ipoteza menționată a lui V. Leahu este interesantă, dar ea trebuie supusă unei analize atente. În ce ne privește, am spus mai sus că Tei I ar putea fi sincronizat cu Monteoru Ic₃, fiind deci în această privință de acord cu Leahu, dar în schimb am considerat că faza următoare pînă la Monteoru II a ar putea fi ocupată numai de Tei II.

În general, încercarea de a periodiza perioada a II-a a epocii bronzului din Muntenia pornind de la cultura Tei nu ni se pare concludentă. Credem că la baza acestei paralelizări ar trebui să stea studiul evoluției

²⁴ I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, p. 106.

²⁵ Valeriu Leahu, *Date noi cu privire la faza Tei III în lumina ultimelor săpături arheologice*, în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 11.

²⁶ Dorin Popescu, *op. cit.* (partea a V-a), în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 557—570.

²⁷ Valeriu Leahu, *Cu privire la unele probleme ale cronologiei epocii bronzului pe teritoriul Munteniei* (comunicare la Sesiunea științifică a muzeelor din decembrie 1965).

culturii Monteoru. În afară de aceasta, ar trebui avută în vedere, atît cît e posibil, și dezvoltarea metalurgiei. Ar trebui de asemenea văzut ce înseamnă o fază de cultură, adică o *subperioadă*. Putem considera că un aspect nou în dezvoltarea unei culturi indică începutul unei faze noi a perioadei respective.

Am văzut că I. Nestor amintește două etape în dezvoltarea culturii Monteoru. Aceste două etape împărțite în opt niveluri (faze?) indică evoluția culturii din perioada I (faza 2) a epocii pînă la începutul perioadei a III-a.

Se pune de asemenea întrebarea care sînt criteriile care indică începutul perioadei a II-a. Este în acest sens hotărîtoare apariția unei culturi noi, de exemplu a culturii Tei, pentru ca să ne referim numai la Muntenia? În acest caz ar fi tot atît de importantă apariția culturii Monteoru, care, chiar după V. Leahu, începe înainte de Tei I.

Poate începe o perioadă nouă în cursul evoluției unei culturi scizionînd-o în două sau chiar în trei perioade? Acest lucru credem că poate fi admis și pentru începutul perioadei a II-a, așa cum e admis în unele cazuri pentru perioada a III-a. După cum am spus, în aprecierea începutului unei perioade noi trebuie să se țină seama de mai multe criterii, între care dezvoltarea metalurgiei, și deci a mijloacelor de producție, joacă un rol important. Pe baza acestor considerente, am fost și noi de acord că perioada a II-a a Bronzului românesc începe o dată cu accentuarea influenței miceniene, care se manifestă mai ales în metalurgia bronzului și a aurului. Aceasta nu înseamnă că privim un fenomen istoric intern din perspectiva unor influențe externe. Aceste influențe stimulează evoluția unei culturi și pot provoca modificări importante în dezvoltarea ei.

★

Dar să ne întoarcem pentru moment la cultura Tei, pentru care avem mai multe informații. Am menționat că Valeriu Leahu a publicat mai multe lucrări în care sînt discutate problemele referitoare la cunoașterea culturii Tei. Rezultatele cercetărilor sale V. Leahu le-a cuprins într-o vastă monografie²⁸. Dintre problemele care au o legătură cu periodizarea culturii ce ne preocupă în principal în această lucrare face parte și originea culturii. Pornind de la faptul constatat că în aria în care e răspîdită cultura Tei, ceramica — elementul cel mai important pentru definirea unei culturi — caracteristică pentru începutul acesteia apare atît ca forme, cît și ca ornamente, mai întîi în culturile Foltești II și Glina III, autorul ajunge la concluzia că filonul pe baza căruia se naște cultura Tei trebuie atribuit culturilor menționate.

Așa, de exemplu, pentru ca să amintim numai decorul ceramicii, ornamentele executate cu măturica, brîurile alveolate și segmentele de brîuri crestate sau alveolate, alveolele dispuse în șir, cercurile imprimate cu trestia sau șirurile de adîncituri mici circulare, proeminențele împinse din interior în afară, decorul cu barbotină, chiar și liniile incizate drepte sau în zigzag se regăsesc în cultura Glina sau în Foltești II²⁹. Totuși, una

²⁸ Lucrarea ne-a fost pusă la dispoziție în manuscris, lucru pentru care ținem să aducem mulțumirile noastre autorului și pe această cale.

²⁹ Valeriu Leahu, *Cultura Tei*, București, 1966, p. 142.

din tehnicile caracteristice ale ornamentării ceramicii Tei, aceea a șirurilor de împunsături succesive, nu poate fi derivată din cele două culturi.

Luînd în considerare acest fapt, V. Leahu își pune întrebarea de unde apare această tehnică încă din prima fază a culturii Tei și încearcă să răspundă examinînd diferitele ipoteze care se pot prezenta în acest sens. Dacă admitem că cultura Tei s-a format, spune el, pe aria în general admisă, care exclude teritoriile de la nord de Carpații meridionali și de la vest de Olt, atunci această tehnică nu poate fi derivată din cultura Coțofeni, nici din complexul ceramicii decorate cu împunsături succesive, deoarece ele se exclud față de cultura Tei atît în timp, cît și teritorial și deoarece nu există nici o dovadă că culturile Foltești II sau Glina ar fi avut în această privință un rol de intermediar. Totuși, observă autorul, șirurile orizontale întîlnite în Tei I (Cățelu Nou), au o mare asemănare cu unele ornamente din cultura Coțofeni.

În al doilea rînd, V. Leahu pune problema derivării împunsăturilor succesive din cultura Vučedol și conchide că nici aceasta nu are legătură în timp și spațiu cu cultura Tei și, în afară de aceasta „împunsăturile“ din cele două culturi se deosebesc ca tehnică și aspect. Același lucru este valabil și pentru cultura Gîrla Mare. Dacă, referitor la aceasta din urmă, sîntem de acord cu Valeriu Leahu, considerînd că cultura Gîrla Mare începe după cultura Tei, credem că primele două ipoteze ar mai putea fi discutate. Astfel, în ce privește cultura Coțofeni, am amintit în lucrarea noastră asupra primei perioade a epocii bronzului³⁰ că D. Berciu a descoperit la Govora o fază mai recentă a culturii Coțofeni, în care ornamentul cu împunsături succesive se găsește împreună cu incizii și creștături. Tot aici, D. Berciu a găsit un vas-askos, care este decorat în tehnica inciziei, combinată cu împunsături succesive. Iată deci un fapt care, după părerea noastră, este în măsură să atenueze argumentul referitor la lipsa unei legături în timp și în spațiu între Coțofeni și Tei. La aceasta se adaugă și faptul că cultura ceramicii decorate cu împunsături succesive a dăinuit încă cronologic paralel chiar cu faza avansată a culturii Glina (Schneckenberg B). Descoperirea de la Boarta (r. Mediaș) arată acest lucru³¹.

În ceea ce privește cultura Vučedol, considerăm că și aceasta ar fi putut ajunge în timp pînă la începutul culturii Tei, nefiind exclusă nici atingerea teritorială dintre cele două culturi. Prelungirea culturii Vučedol pînă în epoca bronzului a mai fost arătată³².

Renunțînd să derive tehnica decorului cu împunsături succesive din culturile amintite, V. Leahu citează faptul că într-un mormînt cu ocră, tîrziu, descoperit la Brăilița, s-a găsit un fragment de vas cu decor în tehnica inciziei și a șirurilor de împunsături și crede că această tehnică, surprinsă în aria culturii Tei, a stat la baza ornamenticii ceramicii acestei culturi, ambele complexe fiind în parte contemporane. Tot la Brăilița, spune el, s-a descoperit și un askos, avînd pasta, incrustația cu materie albă și ornamentația asemănătoare cu cele din faza arhaică a culturii

³⁰ Dorin Popescu, *Asupra începuturilor...* (partea a IV-a), în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 161.

³¹ Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungen von Cuculata und Mîndrișca)*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 108.

³² Dorin Popescu, *Asupra începuturilor...* (partea a III-a), în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 784, după informația verbală a lui Mircea Rusu.

Tei³³. Este deci vorba, fără îndoială, de o ipoteză serioasă, care trebuie avută în vedere și care va putea fi confirmată prin descoperiri noi.

Înainte de a ne întoarce la cultura Monteoru, vom extrage tot din lucrarea lui V. Leahu câteva din trăsăturile caracteristice culturii Tei, pentru a vedea în ce măsură pot fi comparate cu cele ale culturii Monteoru. Ne vom referi în acest sens mai mult la ornamentația ceramicii.

În Tei I apar ceștile cu o toartă. Ca ornamente se găsesc briuri, proeminențe, pastile, striuri, impresiuni, incizii, de asemenea inciziile și șirurile de împunsături în formă de zigzag, ondulații, paranteze, ramuri de brad. Unele vase sînt decorate cu barbotină. Briurile alveolate și crestăte sînt înguste.

În Tei II se continuă categoriile din faza precedentă, dar apar și forme noi. Dispare barbotina, boabele de linte sînt foarte rare, briurile simple, crestăte sau alveolate devin mai late. Se mențin striurile făcute cu măturica și se generalizează împunsăturile succesive fine. Motivele incrustate cu alb constau din linii zigzaguri, unghiuri, cîrlige, triunghiuri cu vîrfuri în jos și, lucru de reținut, apare spirala în S.

În Tei III apar forme noi sau modificări de forme. Ca ornamentică a ceramicii se mențin briurile alveolate simple sau duble. Apar reliefuri în formă de acoperiș de case, arcuiri cu capete răsucite, precum și canelurile. Împunsăturile succesive se mențin. Găsim motivul meandric, spirala, voluta.

În Tei IV se mențin și se lătesc briurile alveolate, canelurile sînt de obicei oblice. Ornamentele sînt incizate sau în tehnica împunsăturilor succesive: cîrlige spiralice, triunghiuri rombice etc.

În sfîrșit, în Tei V dispar vasele cu corp bombat, cu gît înalt și buza evazată, precum și castroanele emisferice; formele sînt tronconice sau bitronconice. Găsim torți cu creste, proeminențe și buton; apare *ansa cornuta*. Proeminențele sînt rare, se răspîndesc la maximum briurile alveolate, crestele simple, dispuse în linie dreaptă dar și în zigzag. Se menține incizia și împunsăturile succesive, precum și canelurile, dar dispar striurile executate cu măturica. În ce privește inventarul, care cuprinde unelte, arme și podoabe, indicăm pe scurt, tot după V. Leahu: topoare de luptă din piatră, găsite în faza II la Băneasa, ciocane, dălți, pietre de ascuțit. Cuțitele curbe se găsesc în primele trei faze. Din os se găsesc sule-împungători. Doi omoplați de bovidu, cu marginea brăzdată, provin de la Fundenii Doamnei (Tei V).

În Tei III și IV se cunosc fusaiole de lut ars, dintre care unele ornamentate. Se menționează greutăți de lut, un tipar de lut pentru podoabe.

Metalul în cultura Tei este relativ rar. La Cățelu Nou, în bordeiul aparținînd fazei Tei III, s-a găsit o seceră de tip arhaic, care seamănă cu un cuțit de piatră curb. Din așezările Tei II-IV se cunosc cinci dălțițe, precum și ace de cusut cu ureche ovală sau rotundă. Din faza IV de la Tei par a proveni două cuțite. Tot de la Tei, dintr-o fază neprecizată, o seceră cu buton. În sfîrșit, se citează cele 15 celturi găsite la Oinac, care datează de la sfîrșitul epocii bronzului.

³³ N. Harțușe și F. Anastasiu, *Un mormînt aparținînd culturii Tei*, în *Revista muzeelor*, 1965, nr. 4, p. 365-367.

În ce privește armele de metal, pot fi sigur atribuite culturii Tei, după V. Leahu, vîrful de săgeată din mormîntul Tei IV de la Pucheni și un pumnal, descoperit în 1962 la Băneasa, într-o fază neprecizată. Pumnalul poate fi comparat cu cele de la Sărata Monteoru, Costișa și Trușești.

Obiectele de podoabă nu sînt concludente nici în ce privește condițiile de descoperire, nici în ce privește posibilitatea de datare a tipurilor. Se menționează un ac cu capul rulat (*Rollennadel*), unul în formă de „ciomag de cioban” (*Hirtenstabnadel*), găsit la Tei (faza II—IV?), un ac de tip „cipriot”, cu capul înfășurat (*Schleifennadel*), tot de la Tei, și unul dubios, de la Bucureștii Noi. Sînt amintite de asemenea mărgele tubulare, găsite în așezări Tei II și III.

După ce am expus pe scurt elementele caracteristice ale culturii Tei, urmează să facem același lucru pentru cultura Monteoru. Pentru aceasta nu avem încă un studiu monografic, datele pe care le cunoaștem privind această cultură fiind consemnate în mai multe studii. Așa, de exemplu, putem cita lucrarea Eugeniei Zaharia asupra inelelor de buclă de la Sărata Monteoru³⁴. Dacă această lucrare ne va servi mai tîrziu pentru paralelizarea culturii Monteoru cu alte culturi, ea nu contribuie decît puțin — prin analogii încrucișate — la paralelizarea ei cu cultura Tei.

Nici în cealaltă lucrare a Eugeniei Zaharia asupra fazei finale a culturii Monteoru³⁵ nu găsim decît puține indicații care să se refere la cultura Tei, și acestea au în vedere tot sfîrșitul acestei culturi, fază care pentru moment ne interesează mai puțin.

Astfel, vorbind despre tehnica împunsăturilor succesive în ornamentele ceramicii, autoarea spune că ea apare foarte des în faza Ic₃ a culturii în Moldova, dar foarte rar în Muntenia. În cultura Tei această tehnică dăinuiește pînă în ultima fază, în timp ce nu pare a fi existat în fazele mai noi ale culturii Monteoru³⁶.

Ca o indicație de ordin general, autoarea spune mai departe că, paralel cu fazele de sfîrșit ale culturii Monteoru, se dezvoltă în sud-vestul României culturile Verbicioara și Tei, care umplu întreaga perioadă mijlocie a epocii bronzului³⁷.

Alte lucrări asupra culturii Monteoru au fost publicate sau redactate în ultimul timp, privind răspîndirea acestei culturi în Moldova³⁸, astfel încît ele nu se referă la relațiile dintre această cultură și cultura Tei. Gh. Bichir, care s-a ocupat și el în ultimul timp cu epoca bronzului în Transilvania și Moldova, pune începutul culturii Tei la nivelul fazei Monteoru Ic₃³⁹.

Să vedem totuși, în continuare, care sînt datele publicate asupra culturii Monteoru și în ce măsură ele ne pot servi în paralelizarea cu alte

³⁴ Eugenia Zaharia, *Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen*, în *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 102—134.

³⁵ Eugenia Zaharia, *Das Gräberfeld von Balintești-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau*, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 139—176.

³⁶ *Ibidem*, p. 163, nota 22.

³⁷ *Ibidem*, p. 168.

³⁸ O lucrare a Marilenei Florescu, pe care nu am putut-o consulta în manuscris, se găsește sub lipar.

³⁹ Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 114.

culturi. În lucrarea sa asupra periodizării epocii bronzului în Moldova, Al. Vulpe ne dă unele informații asupra fazelor culturii care se găsesc în această provincie ⁴⁰. Desprindem din această lucrare următoarele :

Faza cea mai veche a culturii Monteoru (Ic₄) nu a fost documentată.

Faza următoare (Ic₃) este bine reprezentată mai ales în bazinul mijlociu al Siretului, la sud de valea Bistriței. În ceramică sînt documentate ceșcuțe cu două torți, vase-pălărie, askosuri. Decorul incizat constă din cerculețe concentrice, benzi orizontale sau în zigzag, triunghiuri umplute cu împunsături. Se găsesc torți cu o mică proeminență ascuțită sau cilindrică, precum și torți cu prag ⁴¹.

Faza următoare a culturii Monteoru apare în Moldova sub forma unui amestec care cuprinde elemente Ic₂, Ic₁ și Ib. Nici ultimele două faze nu apar nicăieri independente. De altfel, spune Al. Vulpe, aceste două, faze sînt considerate ca faze de trecere, avînd o durată scurtă chiar la Sărata Monteoru. Faciesul Ic₂ — Ia este răspîdit pe un teritoriu mai întins, care cuprinde și valea Bistriței. Ceramica are ceșcuțe cu două torți, cu prag și șa ; se găsesc și vase mari, avînd forma unei căldări, askosuri, vase de ofrandă. Ornamentele sînt realizate atît în relief, cît și prin incizii, în timp ce la Sărata Monteoru, în Ic², decorul este numai în relief, afară de faza Ib, cînd apar motive noi, ca linia în formă de fulger sau de val.

Dar, înainte de a ne ocupa de etapa a II-a a culturii Monteoru ne oprim aici, urmînd ca în partea următoare a acestei lucrări să continuăm considerațiile noastre asupra periodizării diferitelor culturi ale perioadei mijlocii a epocii bronzului din România.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA IIe PÉRIODE DE L'ÂGE DU BRONZE EN ROUMANIE (Ire partie)

RÉSUMÉ

L'auteur inaugure avec le présent article un nouveau cycle de «discussions», portant cette fois-ci sur la IIe période, ou période moyenne, de l'âge du bronze dans notre pays.

On débute par répéter les conclusions auxquelles on avait abouti dans les articles concernant la Ire période de cet âge, comme il suit :

1. — Suivant la chronologie de P. Reinecke, toutes les civilisations de la Ire période de l'âge du bronze en Roumanie commencent à partir de la période A, certaines d'entre elles un peu plus tôt, les autres un peu plus tard.

2. — Selon la chronologie roumaine, les civilisations d'Otomani Sighișoara-Wietenberg, Monteoru, Tei et Costișa ont leur début dans la Ire période, tandis que les civilisations de Vatina, Verbicioara, Gîrla Mare et celle du niveau qui contient les moules des haches de Pecica marquent le début de la IIe période (notes 1—2).

Prenant comme point de départ, dans cette étude aussi, le Ier volume de *Istoria României*, 1960, on montre par la suite les opinions de I. Nestor

⁴⁰ Al. Vulpe, *К вопросу о периодизации бронзового века в Молдавии*, in *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 105—122.

⁴¹ *Ibidem*, p. 108—109.

sur la périodisation des civilisations formant la IIe période, à savoir : civilisation de Monteoru, Tei, Verbicioara, Periam-Pecica, Vatina, Gîrla Mare, Otomani, Wietenberg (notes 3—12).

Après la parution de ce volume, de nouveaux résultats ont été obtenus concernant la connaissance toujours plus poussée de l'âge du bronze de notre pays. On signale premièrement l'opinion de Al. Vulpe sur la civilisation de Tei qui, selon le témoignage des fouilles exécutées à Novaci dans la région de Bucarest, distingue cinq phases dans cette civilisation. Il s'agit des phases : 1. Tei-Cățelu Nou ; 2. Tei-Tei ; 3. Tei-Stejar ; 4. Tei-Fundeni ; 5. Tei-Fundenii Doamnei.

La phase 1 commence d'après Al. Vulpe à la fin de la phase Monteoru Ic₃. Elle s'encadre complètement dans la période A2 de Reinecke.

La phase 2 est parallèle à Monteoru I b, I a et avec la première moitié de II a. Elle commence à partir même de la phase A 2 et se termine avant la fin de la phase B de Reinecke.

La phase 3 est en lignes générales parallèle à Monteoru II A, occupant la fin de la période B et le début de la période D (C) de Reinecke.

La phase 4 est synchrones avec Monteoru II b et occupe à peu près toute la période D(C) de Reinecke.

La phase 5 est en parallèle avec la civilisation de Noua, concordant, dans la chronologie de Reinecke, avec la fin de la période D.

Sont faits également quelques parallèles avec les civilisations de Glina et de Verbicioara (notes 14—18).

Ces dernières années, la civilisation de Tei a été amplement étudiée par Valeriu Leahu, qui a rédigé une vaste monographie à ce sujet. Il distingue les mêmes phases que Al. Vulpe dans l'évolution de la civilisation, sans toutefois être d'accord avec ce dernier quant au parallélisme Monteoru-Verbicioara. En effet, il envisage que Tei I pourrait avoir son début même au niveau Monteoru Ic₄.

L'auteur convient aussi que la civilisation de Tei doit son début lointain au niveau Monteoru Ic₃ et qu'entre cette phase et celle de Monteoru II A on peut intercaler aussi la phase Tei II (notes 19—26).

Par la suite sont analysées les opinions de Val. Leahu sur l'origine de la civilisation de Tei. L'auteur suppose que l'ornement à piqûres successives de la céramique de cette civilisation pourrait dériver aussi de la civilisation de Coțofeni ou de la céramique décorée de piqûres successives (notes 27—30).

On présente, suivant Valeriu Leahu, les éléments caractéristiques des différentes phases de la civilisation de Tei (note 31—32).

A la fin de cette première partie de l'ouvrage on indique les informations publiées jusqu'à présent sur la civilisation de Monteoru, l'auteur se réservant dans la seconde partie de cette discussion de continuer la tentative d'envisager la civilisation de Monteoru en parallèle avec les autres civilisations de la IIe période de l'âge du bronze en Roumanie (notes 31—40).